

'Maar hij klaagt nooit en is voor elke kleine dienst roerend dankbaar.'¹ Van dag tot dag wordt hij zwakker. Na enkele weken komt het einde, een einde op een houten brits en in eenzaamheid. 'Als de mannen op de appèlplaats in rij en gelid staan aangetreden, wordt het snel doorgegeven: 'Van den Bosch is dood. . .'. 'Eén van hen die daar op die gure maart-ochtend het bericht door de rijen hoort mompelen, schrijft later aan de weduwe van de predikant: 'Mevrouw, u zult het misschien gek vinden en ook niet geloven, maar ik verzeker u dat wij in het kamp die morgen meer verloren dan u.'²

'De 20ste maart, des morgens om 8 uur, mocht', aldus de fiere overlijdensadvertentie, 'onze lieve Man en Vader, Dirk Arie van den Bosch, Hervormd Predikant te 's-Gravenhage, Ridder in de Orde van Oranje-Nassau, de Kruisbanier tot in Gods Handen dragen.'

Er komen bij de weduwe tegen de duizend brieven met rouwbeklag binnen.

Hitler: 'voorlopig geen kerkstrijd!'

Verschillende redenen waren er waarom wij dit hoofdstuk wilden openen met de beschrijving van het levenseinde van ds. van den Bosch. Juist in een werk als het onze dat de aandacht in de eerste plaats richten moet op de brede ontwikkelingen, is het gepast, soms de enkele mens in zijn strijd en zijn lijden centraal te stellen. Voorts: ds. van den Bosch was de eerste Nederlandse predikant die slachtoffer werd van de bezetting. Zeker, de kerken zijn in ons land (in Polen ging het geheel anders toe) niet in sterke mate vervolgd, althans niet in de mate die de machthebbers mogelijk was, maar de vervolging ten dode werd niet uit beginsel nagelaten doch om opportunititsredenen; zij was uitgesteld, meer niet. Met name tijdens de oorlog kon Hitler zich in Duitsland en de overige niet-Slavische landen niet de luxe veroorloven van zulk een vervolging waar hij, profeet en symbool van een nieuwe religie, eigenlijk naar dorstte. Een week na de inval in Polen ging al een bevel naar de SS in Duitsland uit waarin stond dat de *Führer* 'jede Aktion gegen die katholische und evangelische Kirche für die Dauer des Krieges verboten' had.³ Men lette op die woorden: 'für die Dauer des Krieges'. In Speers aanwezigheid zei Hitler later: 'Wenn ich einmal meine anderen Fragen erledigt habe, werde ich mit der Kirche abrechnen. Hören und Sehen wird ihr vergehen.'⁴

¹ A.v., p. 231. ² A.v., p. 232. ³ Rondschrjven, 8 sept. 1939, van het *Rasse- und Siedlungshauptamt*, aangehaald in F. Zipfel: *Kirchenkampf in Deutschland 1933-1945* (1965), p. 226. ⁴ A. Speer: *Erinnerungen*, p. 137.